

An Investigation into the Endowment Documents of Hatam Beig Ordoubadi, the Only Prime Minister Endower of Astan Quds Razavi in the Safavid Era

Zahra Talaei¹

Abstract

Hatam Beig Ordoubadi was a famous and important personality in the Safavid era. He had several administrative positions and two high positions in the court. Initially he became Mostowfi al-Mamalek and then, Etemad al-Dowleh in Shah Abbas's court. He held the position from 1000 AH to the end of his life. The term "The endowment of Etemad al-Dowleh" in the documents of Astan Quds Razavi refers us to the existence of an endowment that has not been mentioned in other historical documents. Applying the title Etemad al-Dowleh for an endowment among documents strengthens the hypothesis that we should know the endower one of the high ministers of the Safavid court. Considering the issue and posing some questions in this regard, this study focused on the related documents. Among the questions are the identification of the endower and the year in which the endowment has been done, the properties of the endowment and its uses permission. To do this, a descriptive-analytical method was used for examining 907 historical documents and sources from Safavid to Pahlavi eras. The results showed that the endower (waqef) is Hatam Ordoubadi and his endowment properties are the farm lands of Hatamabad, Shah Fil and Ghasem Abad, endowed for the maintenance and repairs of the dome and lighting of the holy shrine as well as the wages of the employees of the dome. There is no, however, any trace of the endowment deed. Moreover, examining the trajectory of the documents shows that through the history the name of the waqef and the farm of Hatamabad have been forgotten and the names of other waqefs have been recorded for the property document of this endowment. The documents entail some detailed information about the administration, the boundaries and the recording of properties by Astan Quds Razavi regarding the incomes, expenses of incomes, the repairs, and handling complaints of tenants and residents in the farms. In addition to the mentioned details, the study showed that the properties of Hatem Beig's endowments have undergone many changes, but they are held by Astan Quds Razavi and are administered according to rules of the endowments.

Keywords: Safavid Era, Waqf, Astan Quds Razavi, Hatem Beig Ordoubad, Hatam Abad, Goudsolouk, Shah Fil.

1. PhD in History of Islamic Iran, Officer of Document Studies, The Document Center of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran (talaezahra@gmail.com)

مطالعه‌ای در اسناد موقوفه حاتم‌بیگ اردوبادی، تنها وزیر اعظم واقف آستان قدس رضوی در عصر صفوی

زهرا طلائئی^۱

چکیده

حاتم‌بیگ اردوبادی، از رجال برجسته عصر صفوی بود که به جزء مناصب اداری متعدد، به دو مقام عالی در دربار دست یافت. او در ابتدا مستوفی الممالک و سپس اعتمادالدوله شاه‌عباس شد و از ۱۰۰۰ ق و تا زمان مرگ، در این جایگاه بود. اصطلاح «موقوفه اعتمادالدوله» در اسناد آستان قدس رضوی ما را به وجود موقوفه‌ای رهنمون می‌نماید که در دیگر منابع تاریخی مطلبی درباره آن نیامده است. کاربرد عنوان «اعتمادالدوله» برای موقوفه در اسناد، این فرض را تقویت می‌کند که واقف را باید در میان وزیر اعظم‌های دربار صفوی شناسایی نمود. بنابراین، با طرح چند پرسش به بررسی اسناد پرداخته شد. شناسایی واقف و این‌که موقوفه در چه سالی ایجاد شده است. همچنین، رقبات وقف و مصارف آن از سؤالاتی هستند که با بررسی ۹۰۷ شماره اموالی سند و منابع تاریخی، از دوره صفوی تا پهلوی و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، درصدد پاسخ به آن برآمدیم. از جمله یافته‌های مطالعه این بود که واقف حاتم‌بیگ اردوبادی است و رقبات وقفی او، مزرعه‌های حاتم‌آباد، شاه‌فیل و قاسم‌آباد هستند که برای نگهداری و تعمیرات گنبد، روشنایی و دستمزد کارکنان گنبد وقف شده است، اما از وقف‌نامه اثری یافت نشد. همچنین، سیر اسناد نشان می‌دهد نام واقف و نام مزرعه حاتم‌آباد با گذشت زمان به فراموشی سپرده شده‌اند و نام واقفان دیگری در اسناد برای دو رقبه از این موقوفه ثبت شده است. اسناد جزئیاتی از اداره رقبات توسط آستان قدس رضوی در موضوع دریافت عایدات، هزینه کرد درآمدها، تعمیرات و رسیدگی به شکایات مستأجران و ساکنین مزارع و تعیین حدود و ثبت آن‌ها ارائه می‌دهند. در پایان این‌که علاوه بر جزئیات ذکرشده، آشکار می‌شود رقبات وقفی حاتم‌بیگ اگرچه دچار تغییرات و تحولاتی شده‌اند، اما همچنان در ضبط آستان قدس رضوی هستند و مطابق قوانین اداره می‌شوند.

واژگان کلیدی: دوره صفوی، وقف، آستان قدس رضوی، حاتم‌بیگ اردوباد، حاتم‌آباد، گودسلوک، شاه‌فیل

۱. دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، کارشناس مسئول امور پژوهش و مطالعات اسنادی، مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران

(talaezahra@gmail.com)

مقدمه

از ویژگی‌های دوره صفوی، استفاده از سیاست توسعه موقوفات برای آستان‌های شیعی جهت اشاعه فرهنگ شیعه است. در این دوره موقوفات متعددی از همه طبقات اجتماعی به آستان حضرت رضا (ع) وقف شد. بعضی از این موقوفات، با برجای ماندن وقف‌نامه و پایداری نظام اداری آن‌ها تاکنون برقرار هستند. برعکس، هستند موقوفاتی که وقف‌نامه‌شان از بین رفته یا واقف ناشناخته مانده و یا موقعیت موقوفه قابل شناسایی نیست. موقوفات دیگری هم هستند که به همه دلایل ذکرشده ناشناخته مانده‌اند. مبنای شناسایی تعداد قابل توجهی از این موقوفات اسناد آستان قدس رضوی است. موقوفه اعتمادالدوله از جمله این موارد است که در پژوهش حاضر با بررسی اسناد به شناسایی و معرفی آن پرداخته‌ایم.

پیشینه پژوهش

مقالات چندی با عنوان گنبد و رواق حاتم خانی و نیز شرح حال حاتم بیگ اردوبادی منتشر شده است. این مطالعات، در توصیف ارزش‌های معماری و هنری رواق و گنبد بوده و معرفی مختصری از حاتم بیگ را شامل می‌شوند. (نیبی، ۱۳۶۶؛ نعمتی، ۱۳۹۹) مقالاتی نیز اختصاصاً به شرح حال حاتم بیگ اردوبادی و اقدامات برجسته‌اش به عنوان یکی از رجال عصر صفوی و وزیر معتمد شاه عباس، پرداخته‌اند. (علی‌بیگی، ۱۳۸۷؛ دل‌آشوب، ۱۳۹۶؛ سلبی، ۱۳۹۷؛ طهماسبی، ۱۳۹۷) همچنین در پژوهش‌های تاریخ معاصر در موضوع آستان قدس رضوی، توصیف رواق حاتم خانی و تعمیرات انجام‌شده در آن صورت گرفته، اما گزارش‌هایی ناقص و آشفته در شرح حال بانی این بنا، ارائه کرده‌اند. فلسفی نیز در اثر سترگ و ارزشمندش از دوره شاه عباس، در شرح حال وزیران این دوره، به نقل مختصری از منجم یزدی بسنده کرده است. (امام، ۱۳۴۸؛ مؤتمن، ۱۳۴۸؛ عطاردی، ۱۳۷۱؛ فلسفی، ۱۳۴۴). با این حال، در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها به موقوفه‌ای که او ایجاد نموده، اشاره‌ای نشده است.

روش پژوهش

با توجه به اطلاعات ثبت‌شده در اسناد دوره صفوی از موقوفه و رقبات وقفی اعتمادالدوله، مجموعاً ۹۰۷ شماره اموالی از دوره صفوی تا پایان پهلوی به عنوان منبع اصلی مورد مطالعه قرار گرفت. اگرچه اسناد دوره صفوی به وجود این موقوفه و واقف آن اشاره می‌نمایند، اسناد دوره‌های بعد وضعیت رقبات وقفی و تغییرات آن را ثبت کرده‌اند، اما نامی از موقوفه اعتمادالدوله و حاتم بیگ در آن‌ها مشاهده نمی‌شود. متأسفانه، منابع معاصر دوره‌های تاریخی مورد مطالعه نیز درباره این موقوفه مطلبی ندارند و در شرح حال حاتم بیگ هم اسکندر بیگ منشی و منجم یزدی که بیشترین اطلاعات را ثبت کرده‌اند، به موقوفه او اشاره نداشته‌اند. در طومار علیشاهی، نزدیک‌ترین سند جامع موقوفاتی به دوره صفویه که در ۱۱۶۰ق (دوره افشاری) تدوین شده و در طومار عضدالملک، سند جامع موقوفاتی تدوین شده در عصر ناصری (۱۲۷۳ق)، نامی از این واقف نیست و از رقبات وقفی او جز

دو مورد نامی برده نشده است. (طومار علیشاهی، ۱۳۷۹: ۱۶، طومار عضدالملک، ۱۳۷۹: ۳۵، ۱۵) دیگر منابع به شکل نسخ خطی در دوره قاجار و نسخه‌های چاپ سنگی همچون آثارالرضویه، مطلع الشمس و سفرنامه ناصرالدین شاه به خراسان نیز از این واقف و موقوفه او مطلبی درج نکرده‌اند.^۱ در فرهنگ جغرافیایی ایران خراسان، که متن اصلی آن توسط کارکنان وزارت جنگ انگلستان مستقر در هندوستان در ۱۲۸۹ق تهیه شده، نام این مزارع ثبت نشده است. برای شناخت موقوفه اعتمادالدوله، واقف و جزئیات وقف نامه به عنوان سؤال اصلی به بررسی اسناد پرداخته شد. سؤالات دیگری، نیز ضمن مطالعه پیش آمد، همچون موقوفه در چه تاریخی ایجاد شده؟ منظور واقف از ایجاد آنچه بوده؟ شامل چه املاک یا مستغلاتی بوده؟ واقف چه شرایطی برای اداره و وقف آن ایجاد کرده؟ وضع کنونی موقوفه چیست؟

حاتم بیگ اردوبادی، بانی بنای رواق و گنبد حاتم خانی و موقوفه اعتمادالدوله

از میان شرح حال نویسان حاتم بیگ اردوبادی، اسکندربیک منشی کامل‌ترین گزارش را ارائه داشته و به نظر می‌رسد دیگر مورخان این دوره و بعد از آن به او استناد کرده‌اند. بر این اساس، حاتم فرزند ملک بهرام اردوبادی، کلانتر اردوباد در زمان شاه طهماسب اول است. او را از اعقاب خواجه نصیرالدین طوسی و عتیق علی منشی برشمرده است. او بعد از فوت پدر، در اواخر دوره شاه طهماسب مدتی سمت پدر را به عهده داشت و سپس به سمت وزیر حاکم خوی و اندکی بعد در ۹۸۵ق به عنوان وزیر کرمان منصوب شد و دوازده سال در این سمت بود. (منشی، ۱۳۷۷: ۲/۱۱۸۶، ۱۱۸۴، ۱۱۸۳، ۱۱۸۱؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۰۹) در اوایل حکومت شاه عباس همچنان وزیر کرمان بود و به دستور او به سمت «استیفاء ممالک محروسه» منصوب شد. (منشی، ۱۳۷۷: ۲/۱۱۸۷، ۶۸۲؛ منجم‌یزدی، ۱۳۶۶: ۱۰۷-۱۰۵؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۴۹) پس از گذشت شش ماه به مقام وزارت اعظم منصوب و به اعتمادالدوله ملقب شد و تا زمان فوت، ۶ ربیع‌الاول ۱۰۱۹ق، نوزده سال در این سمت بود (منشی، ۱۳۷۷: ۲/۱۳۶۳، ۱۱۸۷، ۶۸۴؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۱۵) و اقداماتی در سامان‌دهی امور دیوانی، برقراری آرامش و امنیت داخلی، توسعه تجارت، سامان‌دهی اوضاع نظامی (منجم‌یزدی، ۱۳۶۶: ۱۲۹-۱۲۷) و روابط خارجی انجام داد. (منشی، ۱۳۷۷: ۲/۹۲۰، ۹۱۴، ۷۹۱، ۷۲۰؛ منجم‌یزدی، ۱۳۶۶: ۲۷۳) همچنین، شاه عباس در ۱۰۱۵ق اردوباد را به عنوان سیورغال به او بخشید. (منجم‌یزدی، ۱۳۶۶: ۳۱۱) تنظیم امور موقوفات شاه عباس برای چهارده معصوم در زمان صدارت او و با نظارت او انجام شد. (منشی، ۱۳۷۷: ۲/۱۲۵۰؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۹۲) او طبع شعر داشت و تسلط او به انشاء، رعایت احوال رعایای ملک، بی‌توجهی به امور دنیا و بسیاری صفات حسنه دیگر را به او نسبت داده‌اند. اعتماد شاه عباس به او موجب شد که پس از او پسرش طالب خان را اعتمادالدوله

۱. منابعی که برای موقوفات آستان قدس رضوی وجود دارند و در این پژوهش به آن‌ها رجوع شد، عبارت‌اند از: تصویر فهرست و خلاصه وقف‌نامه‌جات آستان قدس رضوی، نسخه خطی متعلق به کتابخانه و موزه ملی ملک، شماره ثبت: ۱۱۳۷. تصویر نسخه خطی صورت و سواد وقف‌نامه‌های کلیه املاک موقوفه آستان قدس، نسخه خطی متعلق به دانشگاه تهران شماره ثبت: ۲۹۸۷. تصویر نسخه خطی کتابچه موقوفات آستان قدس، تدوین منجم‌یاشی، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت: ۸۵۵۷. نسخه چاپ سنگی آثارالرضویه من منتخبات الصدیقیه، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت: ۶۱۵۰.

خود نماید^۱. (منشی، ۱۳۷۷: ۱۱۸۷/۲، ۱۱۰۹؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۳۸۲، ۳۵۲؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۴: ۱۹۷) بعضی از مکاتبات با دولت‌های خارجی را او انجام داده است. (نویسی، ۱۳۵۳: ۳۸۱، ۳۵۷، ۲۶۰، ۱۰-۱۱) علت کم‌رنگ شدن خاطره حاتم بیگ اردوبادی از حافظه تاریخ، حتی در دوره صفویه، معلوم نیست. به‌عنوان مثال، شاردن می‌نویسد او و طالب خان هر دو از صدراعظم‌های دوره شاه صفی بودند (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۴۰۵/۴) و درجایی دیگر او را داروغه اصفهان در دوره شاه صفی معرفی می‌کند. (همان: ۱۴۷۷/۴) گویا مورخان آستان قدس رضوی و مشهد در دوره قاجار و پهلوی، همان‌طور که پیش از این گفته شد، مستند درستی در این باره نیافته‌اند. بسطامی هم در شرح حال حاتم بیگ بانی گنبد حاتم‌خانی به ذکر چند کلمه به نقل از میرزا جعفر طبیب نوشته است: «[...] اصل وی از طایفه چول جان قربانی بوده و در عصر یکی از سلاطین صفویه بیگلربیگی مروشاهجان بوده و بسیار عظیم و جلیل بوده [...]». (بسطامی، ۱۳۱۵: ۴۴) امام هم نقل قول نخست را در مورد حاتم بیگ به‌کار برده است. (امام، ۱۳۴۸: ۴۴۹)

رواق و گنبد حاتم‌خانی تنها خاطره تداوم‌یافته از حاتم بیگ اردوبادی در آستان قدس رضوی

بقعه مشهور به «گنبد حاتم‌خانی» شامل رواق و گنبد در شرق مرقد مطهر حضرت رضا (ع) متصل به پایین‌پا واقع است. رواق بنایی مستطیل شکل به ابعاد ۱۳×۵/۷/۳۰ و ارتفاع ۱۱/۶۰ متر است. این رواق از شمال به گنبد الله‌وردی خان، از جنوب به رواق دارالسلام، از شرق به رواق دارالسعاده و از غرب به بقعه مطهر راه دارد^۲. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۳۹۶/۲) منشی در این باره نوشته است: «در گنبدی که پایین‌پای مرقد مطهر حضرت امام‌الجن و الانس تعمیر یافته معمار همتش بود مدفون گشت». (منشی، ۱۳۷۷: ۱۳۶۴/۲-۱۳۶۳) قابل ذکر است که اگرچه این سازه در افواه به گنبد حاتم‌خانی شهرت دارد، در اصل این بنا یک رواق است و آرایش‌های هنری و معماری داخل آن جلوه‌گری می‌کند و گنبد از بیرون منظره قابل توجهی ندارد.

از دوره صفویه تا قاجاریه (۱۳۳۴-۹۸۰ق) نام حاتم بیگ در ۹۴ شماره اموالی سند در موضوع رواق و گنبد حاتم بیگ دیده می‌شود، شامل: تعمیرات و نقاشی رواق و گنبد (ساکماق، ۲۸۷۵۷: ۱؛ ۳۲۰۷۵: ۳۶)، دفن اموات در رواق حاتم بیگ، تأمین فرش رواق (ساکماق، ۳۵۶۹۱: ۳)، تأمین وسایل روشنایی شامل موم، پیه، (ساکماق، ۳۵۳۶۶: ۵-۶؛ ۳۶۹۰۰: ۲-۱) و گرمایشی مانند هیزم و چوب است. (ساکماق، ۳۶۶۶۲: ۱) اسامی افراد دیگری نیز با همین نام در تعدادی سند دیده می‌شود، اما ارتباط با حاتم بیگ اردوبادی ندارد و فقط یک سند به نام حاتم بیگ به‌عنوان واقف یکی از مزارع ثبت شده که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۱. منشی از او به اسم «ابوطالب میرزا» نام می‌برد. (منشی، ۱۳۷۷: ۱۱۸۸/۲) منجم یزدی نام او را هم «طالب خان» هم «میرزا ابوطالب» ثبت کرده است. (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۳۸۱-۳۸۲) حسینی استرآبادی او را طالب خان خطاب نموده است. طالب خان بعد از یازده سال وزارت در ۱۰۳۰ق مغضوب و عزل و در ۱۰۴۰ق به دستور شاه صفی، مجدد به این سمت منصوب و در اول صفر ۱۰۴۳ق توسط همین شاه برکنار و به قتل رسید. (منشی، ۱۳۷۷: ۱۱۸۸/۲؛ حسینی استرآبادی: ۱۳۶۴: ۲۱۷، ۱۹۷، ۲۴۹-۲۵۰) ۲. نیز نگاه کنید به مقالاتی مذکور در پیشینه پژوهش.

بررسی اسناد با عنوان موقوفه اعتمادالدوله

در ارتباط با موضوع این پژوهش، جمعاً ۹۰۷ شماره اموالی سند وجود دارد که به چهار گروه قابل تقسیم هستند:

۱. اسناد حاوی اصطلاح «موقوفه اعتمادالدوله». ۲. سندهایی که به امور رقبات وقف شده مربوط می‌شوند. ۳. چند سند در موضوع واگذاری سمت یا پرداخت مواجب به کارکنان این رواق. ۴. اسناد مربوط به رواق و گنبد حاتم خانی.

شناخت واقف و مصارف موقوفه بر اساس اسناد

باینکه در اسناد نام حاتم بیگ اردوبادی به عنوان اعتمادالدوله ثبت نشده، جزئیات بعضی از اسناد ما را به شناخت او هدایت کرد. در سندی مربوط به ۱۰۱۱ق، اخذ مالوجها^۱ تعیین شده به سیورغال^۲ آستانه از «موقوفه نواب اعتمادالدوله» برای دارالحفاظی که خودش ساخته، گزارش شده است. (ساکماق، ۱۱:۳۵۹۰۵) اصطلاحات دیگری نیز مانند «موقوفات مرحوم اعتمادالدوله»، «مواضع وقفی اعتمادالدوله» و «موقوفه اعتمادالدوله»، «رقبات وقفی اعتمادالدوله مرحوم» در ۲۱ شماره اموالی سند مربوط به دوره صفوی از ۱۰۱۱ق تا ۱۰۵۳ق مشاهده می‌شود. با توجه به هم‌زمانی این اسناد با زمانی که اعتمادالدوله شاه عباس «حاتم بیگ اردوبادی» بوده، آشکار می‌شود، اعتمادالدوله ثبت شده در اسناد، همان حاتم بیگ اردوبادی است. این موضوع را اسنادی که بعد از ۱۰۱۹ق، تاریخ فوت حاتم بیگ، صادر شده‌اند و او را «اعتمادالدوله مرحوم» نام می‌برند، تأیید می‌کند. (ساکماق، ۳۱۸۳۸: ۳۱۸۳۱؛ ۹:۱۰۷، ۵۵:۲۸۲۰۲؛ ۱۶، ۸). تنها یک سند به تاریخ ۱۰۷۰-۱۰۶۹ق است که از مرحوم حاتم بیگ و مرحوم طالب خان، به عنوان مالک مزرعه شاه‌فیل و وقف آن برای دارالحفاظی که توسط او ساخته شده، نام برده است. (ساکماق، ۳۳۱۸۳: ۹-۸)

درباره این موقوفه، گزارش مهمی به تاریخ ۱۶ ربیع‌الاول ۱۰۱۶ق از مستوفی آستان قدس رضوی، به سه نکته تصریح می‌کند: ۱. تاریخ پایان بنای رواق و گنبد حاتم بیگ در ۳ شهر رجب‌المرجب ۱۰۱۵ق است. ۲. در این سند رواق حاتم بیگ «دارالحفاظ نواب مستطاب معلى القاب اعتمادالدوله العلیه العالیه» نامیده شده است. ۳. در ادامه مستوفی به ایجاد موقوفه برای این عمارت در تاریخ ۱۶ شهر ربیع‌الاول ۱۰۱۶ق تأکید کرده است. (ساکماق، ۲۷۹۱۹: ۱-۲)

مصارف موقوفه

در سندی که پیش از این به آن استناد کردیم، مستوفی آستانه بخشی از مصارف موقوفه را نیز بیان داشته و می‌نویسد از تاریخی که عمارت اتمام یافته مقرر بوده برای تأمین روشنایی آنجا شماعان آستانه موم و شمع

۱. مال وجهات: مالیات. مالیاتی که به مصرف تأمین خواروبار کاروان حج می‌رسید. (لمبتون، ۱۳۶۲: ۷۷۸)

۲. دولت صفوی بعضی از املاک دولتی یا صرفاً بخشی از منابع درآمدی آن را به سیورغال آستانه تعیین می‌کرده تا آستانه از این محل به تأمین مخارج ضروری بپردازد. برای اطلاعات بیشتر در مورد اسناد آستان قدس رضوی در موضوع سیورغال در دوره صفوی، نک: (حسن‌آبادی، ۱۳۸۶)

و پیه گذاخته را از محل تنخواه آستان قدس فراهم نمایند و از تاریخ این سند به بعد مقرر است روشنایی از محل موقوفه تأمین شود. (ساکماق، ۲۷۹۱۹: ۲-۱) بنابراین، تأمین روشنایی رواق حاتم بیگ یکی از شروط وقف است. سند دیگری آمده است: «[...] مزرعه شاه فیل [...] وقف بقعه رفیعه دارالحفاظ که حاتم بیگ در حریم روضه مقدسه احداث نموده [و] وقف کرده که حاصل به شروط واقف به مصارف ضروری آنجا شود [...]». بر این اساس، مصارف ذکرشده در این سند از محل مزرعه شاه فیل، یکی از مزارع وقفی، عبارت است از: ۱. برای ضروریات دارالحفاظ که حاتم بیگ ساخته. ۲. وظیفه عودسوز دارالحفاظ مذکور. (ساکماق، ۳۳۱۸۳: ۹-۸) فرمان شاه سلیمان مصرف دیگری از این موقوفه را نشان می‌دهد: پرداخت وظیفه به حافظ رواق. (ساکماق، ۱۵۱۱۸۱: ۱) از اسناد متعدد دیگر، هزینه کرد مال و جهت مزارع وقفی حاتم بیگ که به سیورغال آستانه تعیین شده توسط متولی برای پرداخت وظیفه یا تعمیرات رواق و گنبد حاتم بیگ و قنات مزرعه شاه فیل و گودسلوک صورت گرفته است. (ساکماق، ۳۱۷۸۲: ۲-۱؛ ۳۲۳۹۷: ۴؛ ۳۶۸۵۹: ۵؛ ۳۶۹۰۴: ۱۲)

کاربرد اصطلاح دارالحفاظ برای رواق حاتم خانی

برای رواق ساخته شده توسط حاتم بیگ از قدیمی‌ترین سند مربوط به ۱۰۱۱ق (ساکماق، ۳۵۹۰۵: ۱۱) تا ۱۰۷۰ق (ساکماق، ۳۳۱۸۳: ۹)، نکته‌ای قابل تأمل درباره این سازه است. (ساکماق، ۲۷۹۱۹: ۲؛ ۳۲۴۷: ۵-۶؛ ۳۱۹۷۴: ۴) با این حال، دانسته نشد چرا رواق یادشده، در این دوره «دارالحفاظ» نامیده شده است، درحالی‌که آنچه در منابع تاریخی ثبت و تاکنون رایج است، در جوار مرقد حضرت رضا(ع) تنها یک رواق دارالحفاظ است که در دوره تیموری ساخته شده است. (امام، ۱۳۴۸: ۴۳۸-۴۳۷) عناوین دیگر این رواق در «صفه حاتم بیگ» است (ساکماق، ۳۵۱۰۴: ۸) و «عمارت و گنبد مرحوم حاتم بیگ». (ساکماق، ۱۵۱۱۸۱: ۱)

بررسی منابع و اسناد رقبات وقفی حاتم بیگ

با بررسی ۲۱ سندی که در دوره صفوی درباره موقوفات اعتمادالدوله به صراحت صحبت شده، معلوم می‌گردد مزارع وقفی حاتم بیگ عبارت بوده از: حاتم آباد، شاه فیل و قاسم آباد در مشهد. نام مزرعه‌های وقفی در این دوره اکثراً همراه هم در یک سند و گاه به این ترتیب آمده است: مزرعه حاتم آباد گودسلوک (ساکماق، ۳۲۴۹۵: ۲۲؛ ۳۳۱۸۳: ۶)، حاتم آباد مشهور به گودسلوک (ساکماق، ۳۲۴۹۸: ۱۶)، مزرعه قاسم آباد مشهور کریم آباد (ساکماق، ۳۱۷۸۲: ۲) و مزرعه شاه فیل. (ساکماق، ۳۲۶۹۵: ۲۴، ۲) در قدیمی‌ترین سند (۱۰۱۱ق) به مال و جهات این مزارع وقفی اعتمادالدوله که به سیورغال آستانه تعیین شده، تصریح شده است. (ساکماق، ۳۵۹۰۵: ۱۱) بر اساس اطلاعات اسناد و منابع مزرعه‌های حاتم آباد (گودسلوک) و قاسم آباد و شاه فیل جزو بلوک تبادکان و بلوک میان

۱. این‌گونه همراهی اسم مزرعه‌ها و ناحیه‌ها در کنار یکدیگر در اسناد معمولاً حکایت از یکی بودن موقعیت جغرافیایی آن‌ها دارد، اما در این مورد نمی‌توان قضاوت دقیقی داشت، زیرا نام حاتم آباد فراموش و نام گودسلوک تا دوره معاصر باقی مانده است و در مورد مزرعه قاسم آباد نیز به نظر می‌رسد حدود آن به مزرعه کریم آباد نزدیک بوده و به مرور خالی از سکنه شده است. در این باره ذیل مزرعه قاسم آباد توضیح داده شده است.

ولایت مشهد ثبت شده‌اند. (ساکماق، ۲۰۲۶۸: ۳؛ ۴۳۲۶۴: ۱) عمده اسناد حاوی نام این سه مزرعه چه همراه یکدیگر چه جداگانه، موضوع یکسانی دارند. بعضی از موضوعات این اسناد عبارت‌اند از: پرداخت وظیفه از محل به خدام از محل درآمد مزارع (ساکماق: ۳۱۸۳۸-۹-۸)، تحویل محصول (ساکماق، ۳۲۴۹۵: ۲۲)، دریافت وجوهات نقدی و جنسی از بابت واگذاری سیورغالات آستانه (ساکماق، ۳۲۲۸۲: ۵)، مخارج تعمیر قنوات (ساکماق، ۲۲۹۱۸: ۹)، عوض کرایه حمل غله (ساکماق، ۴۱۱۲۶: ۶، ۳)، مصالحه‌نامه مزرعه. (ساکماق، ۶۳۱۳۸: ۶)

مزرعه حاتم‌آباد

در ابتدا، نام مزرعه حاتم‌آباد که حدس زده می‌شود از نام حاتم‌بیگ گرفته شده باشد، در اسناد جستجو شد. بر این اساس، در دوره صفوی در فاصله زمانی ۱۰۰۰ق تا ۱۱۴۸ق، ۹۳ شماره اموالی سند حاوی نام مزرعه حاتم‌آباد یافت شد که قدیمی‌ترین آن متعلق به ۱۰۳۶ق است. (ساکماق، ۳۳۲۳۶: ۲) بررسی اسناد دوره افشاری نشان می‌دهد واژگان «مزرعه حاتم‌آباد مشهور به گودسلوک»، در محدوده زمانی ۱۱۵۳ق تا ۱۱۷۷ق، در هفت سند و «مزرعه حاتم‌آباد» در ۱۴ شماره اموالی سند به کار رفته است. (ساکماق، ۳۵۹۳۰: ۱؛ ۳۶۰۰۷: ۱) علاوه بر این، مزرعه قاسم‌آباد، موقوفه دیگر حاتم‌بیگ، نیز به صورت «مشهور به کریم‌آباد» در ۱۱۶۳ق تا ۱۱۶۷ق ثبت شده است. (ساکماق، ۳۶۱۲۶: ۶-۵، ۴-۳؛ ۳۶۲۶۲: ۳-۱-۳؛ ۳۶۳۳۹: ۴؛ ۳۷۳۸۷: ۱-۲؛ ۳۷۴۶۶: ۱؛ ۱۷۵۵۸۶: ۱) در دوره قاجار یک مورد وجود دارد، در ۱۳۰۹ق. (ساکماق، ۴۱۱۲۶: ۳) از آنجایی که از ۱۱۷۴ق (اواسط دوره افشاری) تا این تاریخ و بعد از این تاریخ هیچ نامی از این مزرعه در اسناد مشاهده نمی‌شود، احتمال می‌رود در خوانش نام آن اشتباهی صورت گرفته باشد. جستجوی نام این مزرعه در منابع تاریخی معاصر صفوی تا پهلوی هم بی‌فایده بود.

مزرعه گودسلوک

با توجه به حذف نام حاتم‌آباد از اواسط دوره افشار از اسناد به بعد، درباره مزرعه گودسلوک که در دوره صفوی و افشاری گاه مترادف با نام حاتم‌آباد دیده می‌شود، جستجو صورت گرفت. این جستجو تغییر و تحولات این مزرعه و دلایل احتمالی حذف نام حاتم‌آباد را نشان می‌دهد. ثبت واژگان «مزرعه حاتم‌آباد مشهور به گودسلوک» در اسناد از دوره صفوی اگرچه موقعیت مزرعه را نشان می‌دهد، اما مشخص نمی‌کند که آیا محدوده موقوفه حاتم‌بیگ (مزرعه حاتم‌آباد) با موقعیت مزرعه گودسلوک به طور کامل تطبیق داشته یا جزوی از آن بوده است. این مورد می‌تواند به عنوان علت احتمالی دیگری برای حذف تدریجی نام مزرعه حاتم‌آباد باشد. نام مزرعه گودسلوک با عنوان «مزرعه سلوک» در کتاب حافظ‌ابرو متعلق به قرن نهم هجری قمری آمده است و این اطلاع قدمت محل مزبور را نشان می‌دهد. (حافظ‌ابرو، ۱۳۹۹: ۱۶۴/۱) این نام به شکل گاوسلوک و گاسلوک هم در سندی مربوط به ۱۰۶۸ق ثبت شده که نشان‌دهنده تداوم شهرت آن با تلفظ محلی است. (ساکماق، ۳۳۴۳۹: ۵۷؛ سیدی،

۱. جستجوی اینترنتی هم درباره مزرعه حاتم‌آباد بی‌نتیجه بود.

نکته قابل توجه درباره مزرعه گودسلوک، ذکر نام سعدالدین محمد وزیر خراسان در اسناد و منابع به عنوان واقف آن از ۱۰۹۳ تا ۱۳۰۹ ش (۱۳۴۸ق) است. موقوفه او شامل بخش‌های متعددی است و یک قسمت آن باغات که خارج درب خیابان مشهور به گوسلوک است را در ۱۰۹۳ق ایجاد کرده و مصارف آن را اجرت ساعت‌ساز آستانه، روشنایی شرفه‌های دو طرف طاق در مرصع پایین‌پا تعیین کرده است. (ملک، ن.خ.ش. ۱۱۳۷: ۱۳-۱۹، مستوفی، ۱۳۱۷: ۱۸۸؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۱۱۸/۲؛ مولوی، ۱۳۵۳: ۷/ فهرست الفبایی ردیف ۲۱) همین وقف باعث شده از ۱۰۹۴ق در اسناد با اصطلاح «باغ وزیر یا موقوفه وزیر» یا باغات گودسلوک و باغ گودسلوک برابر با همین موقوفه کاربرد پیدا کند. (ساکماق، ۳۲۶۸۲: ۲؛ ۳۴۶۳۷: ۶؛ ۳۵۷۶۳: ۱۰؛ ۳۹۳۲۱: ۳-۱) در طومار علیشاهی (۱۱۶۰ق) که نزدیک‌ترین منبع به دوره صفویه در موضوع ثبت موقوفات به آستانه است، نام «گوسلوک» همراه اراضی خیابان آمده و عایدات آن‌ها ذکر شده است (خراسان‌شناسی، ۱۳۷۹: ۱۶) و جزو باغات از «باغات گوسلوک مشهور به باغ وزیر» نام برده شده (همان: ۲۰) که دلالت به ثبت این منطقه با نام موقوفه سعدالدین وزیر حذف نام مزرعه حاتم‌آباد دارد. با این حال، نام مزرعه‌های حاتم‌آباد، شاه‌فیل و قاسم‌آباد مشهور به کریم‌آباد در این طومار وجود ندارد. اسناد دوره افشار هم ۲۱ مورد ثبت نام «باغ وزیر» را نشان می‌دهد. (ساکماق، ۳۲۱۲۸: ۲) در دوره قاجار (۱۲۱۲ق تا ۱۳۴۴ق) نام باغ وزیر در ۳ شماره اموالی درباره هزینه‌ها و رسیدگی به امور آمده است. (ساکماق، ۳۷۶۶۵: ۵)

در طومار عضدالملک (۱۲۷۳ق)، ذیل بلوک تبادکان، املاک موقوفه مطلقه، نام مزرعه گودسلوک آمده است. (خراسان‌شناسی، ۱۳۷۹: ۱۵-۱۴) در سندی مربوط به ۱۳۰۲ق (ساکماق، ۱۲۶۰۰۸: ۱)، جزو موقوفاتی که مصارف آن برای مؤذنان آستان قدس تعیین شده، مزرعه گودسلوک هم آمده است. (ردیف وسط، ستون ۶، شماره ۲) از دوره قاجار تا اواخر دوره پهلوی همه‌جا در مورد مزرعه گودسلوک، باغ گودسلوک، اراضی گودسلوک و قنات گودسلوک صحبت شده و نام گودسلوک در اسناد دوره افشاریه از ۱۱۷۵ق تا ۱۲۱۲ق در هشت شماره اموالی سند و در دوره قاجار از ۱۲۱۲ق تا ۱۳۴۴ق در ۴۹۵ و در دوره پهلوی از ۱۳۰۴ق تا ۱۳۵۷ش در ۱۳۷ شماره اموالی سند دیده می‌شود.

در دوره پهلوی سند قابل توجهی مربوط به ۱۳۰۹ش به امضای «متولی زاده سعدیه سید علی اصغر سعدولی» مشاهده می‌شود که خود را از اعقاب میرزا سعدالدین محمد وزیر خراسان در عهد شاه سلیمان صفوی معرفی نموده و مدعی است بر اساس وقف‌نامه باغات گودسلوک و تعدادی رقبه دیگر این موقوفه و بر اساس وقف‌نامه که تصریح شده متولی موقوفات بعد از فوت واقف بر عهده ارشد اولاد ذکور بطن بعد بطن است، اکنون وی ارشد اولاد ذکور است و متولی محسوب شده و بنابراین ادعای حق و حقوق خود را دارد. (ساکماق، ۶۳۴۰۰: ۵۱)

در اسناد دوره افشار، قاجار و پهلوی نام مزرعه قاسم‌آباد و مزرعه شاه‌فیل، به علاوه نام مزرعه گودسلوک مشاهده می‌شود. (ساکماق، ۴۰۹۷۵: ۸، ۴) یافته‌ها در مورد گودسلوک، اطلاعی به داده‌های قبلی در مورد مزرعه حاتم‌آباد اضافه نکرد. اگرچه اطلاعات دیگری به دست داد مانند: وضعیت «موقوفه باغ وزیر-باغ گودسلوک»،

درخواست‌های مستأجران، ارتباط آستانه به‌عنوان مالک با مستأجران در مورد میزان اجاره و تعمیر قنات (ساکماق، ۹: ۹۷۸۲۴)، دخل و تصرف‌های انجام‌گرفته و گزارش‌ها در این باره، ساکنین و خانه‌های ساخته‌شده به دست آمد که بر این اساس می‌توان سیر تغییرات این مزرعه یا منطقه را در دو دوره یادشده شناسایی کرد. در منابع تاریخی این سه دوره از رقبات وقفی حاتم‌بیگ نامی نیست و تنها خبر مربوط به مزرعه گودسلوک است. در سفرنامه رکن‌الدوله، حکمران خراسان به سال ۱۲۹۹ق، او در مسیر سفر خود از مشهد به سرخس، آبادی‌های بین راه را معرفی نموده و «گودسلوک» را قلعه‌ای از موقوفات آستان قدس رضوی نام برده و گزارش می‌دهد عمارات داخل آن توسط میرزا مصطفی خان نایب‌التولیه پسر وزیر امور خارجه ایجاد شده است. (منشی، ۲۵۳۶: ۵۳-۵۴). در اسناد دوره پهلوی، در ۱۳۷ شماره اموالی نام «گودسلوک» با موضوعاتی درباره رسیدگی به امور اداری و تعمیراتی آن توسط آستان قدس رضوی ثبت شده است. (ساکماق، ۱۵: ۹۷۸۲۴؛ ۱۳۱۸۰۹: همه صفحات؛ ۱۱۷۰۰۳: همه صفحات) در دو اثری که در این دوره پدید آمده و موقوفات آستانه را ثبت کرده‌اند، آمده است که کل مزرعه گودسلوک موقوفه امیرمحمد سعدالدین وزیر در ۱۰۹۴ق است. (مولوی، ۱۱۸/۲: ۱۳۵۳؛ کاویانیان ۱۳۵۴: ۵۲۶، ۴۸۹)

مزرعه شاه‌فیل در اسناد

دیگر مزرعه وقفی حاتم‌بیگ «مزرعه شاه‌فیل» و قنات آن است و بیشترین تعداد سند از مزارع وقفی حاتم‌بیگ به این مزرعه اختصاص دارد. نام آن در ۶۲۵ شماره اموالی سند در دوره‌های یاد شده مشاهده می‌شود، دوره صفوی ۱۶۱، دوره افشاری ۱۹، دوره قاجار ۳۵۹ و دوره پهلوی ۱۰۱ شماره اموالی که بررسی شیوه اداره مستمر این موقوفه را توسط آستانه نشان می‌دهد. در میان این تعداد سند، تعداد اندکی در مورد واقفین مزرعه یا خرید و فروش حدود آن صحبت می‌کند. همان‌طور که پیش از این اشاره شد، تنها یک سند از اسناد مزرعه شاه‌فیل است که نام حاتم‌بیگ و طالب‌خان پسر او را به‌عنوان مالک این مزرعه و واقف آن ثبت نموده، آن هم در دوره صفویه (۱۰۷۰-۱۰۶۹ق). (ساکماق، ۳۳۱۸۳: ۹-۸) بعدها باینکه نام این مزرعه در اسناد ثبت شده و ادامه یافته، اما اطلاعات دیگری در مورد مالکیت و وقف این مزرعه ارائه می‌نماید.

باینکه در سندی که پیش از ذکر شد، هیچ اشاره‌ای به این‌که نصف یا بخشی از این مزرعه متعلق به حاتم‌بیگ بوده یا این‌که چه مقدار از آن وقف است، نگردیده، در سند مهم دیگری مربوط به دوره صفوی (۱۰۹۴ق)، خرید نصف این مزرعه برای آستان قدس رضوی در ۱۰۷۶ق مستند می‌شود: «[...] مزرعه شاه‌فیل بلوک طوس که یک نصف آن از حاجی محمدقاسم وجه شاه محمدآقا از بابت قسمت خواهر مرحوم قوللرآقاسی به جهت سرکار فیض آثار ابتیاع نموده‌اند از قرار قبالچه شرعی به تاریخ ۲۶ شهر جمادی‌الثانی ۱۰۷۶ق به موجبی که در محاسبه ثیلان نیل در قسمت‌المذکور ثبت است و مال وجهات آن مزرعه مذکوره از قدیم‌الایام سیورغال آستانه مقدسه بوده است [...]». (ساکماق، ۳۲۶۸۰: ۱۴) این عبارت، عیناً در یازده سند دیگر تا اواخر صفوی و یک سند در دوره افشاری به تاریخ ۱۱۷۶ق آمده است. (۱۵۶۱۰۹: ۱۳) بعد از این، دیگر در اسنادی که تاکنون شناسایی شده‌اند، اطلاعی با این محتوا ثبت نشده است. (اسناد صفوی: ساکماق، ۳۲۸۹۱: ۲؛ ۳۴۲۶۰: ۷؛ ۳۳۲۷۳: ۹۰؛ ۳۴۲۶۰: ۷؛

۳۴۷۹۶؛۱:۱۵۶۱۰۹؛۴۲:۳۷۲۹۲؛۵۴:۳۵۰۱۴؛۴۹:۳۴۹۹۴؛۷۸:۳۴۸۸۲؛۳۳:۳۴۷۹۶؛۵۳:۳۴۵۱۷؛۶۸:۳۴۳۸۶ (۳۳) هیچ‌کدام از اسناد نام‌برده مشخص نمی‌کند که آیا و چرا این مزرعه به افراد دیگری تعلق پیدا کرده و خرید و فروش شده است. در ۱۹ شماره اموالی سند از دوره افشاری نام مزرعه شاه‌فیل به‌عنوان موقوفه آستانه ثبت شده است. (ساکماق، ۳۶۰۰۷؛ ۱:۳۶۱۱۴؛ ۳۶۳۷۳:۲۵) همان‌طور که قبلاً اشاره شد، در طومار علیشاهی نام از این موقوفه نیست و در طومار عضدالملک فقط آمده است که مزرعه شاه‌فیل جزو موقوفات آستانه و به‌صورت کامل در تصرف است. (خراسان‌شناسی، ۱۳۷۹: ۳۵)

در ۳۵۹ شماره اموالی سند از دوره قاجار، نام مزرعه شاه‌فیل به‌عنوان موقوفه آستانه دیده می‌شود. قدیمی‌ترین آن مربوط به ربیع‌الاول ۱۲۵۰ ق و موضوع آن شهادت اهالی در مورد هزینه‌های انجام‌شده برای تنقیه قنات شاه‌فیل است. (ساکماق، ۴۲۵۶۵: ۱) از میان این تعداد زیاد اسناد، مهم‌ترین اطلاعاتی که به دست می‌آید، ذکر نام واقف دیگری، شجاع‌الدوله، امیرحسین خان ایلخانی، حکمران قوچان، واقف مزرعه شاه‌فیل معرفی می‌شود. (ساکماق، ۶۳۵۲۷؛ ۱:۳۹۶۶۶؛ ۱۸، ۱۰) تعداد این اسناد ۶۶ شماره اموالی و قدیمی‌ترینی که در آن از مزرعه شاه‌فیل به‌عنوان موقوفه شجاع‌الدوله، نام‌برده تاریخ ۱۲۷۷ ق را دارد (ساکماق، ۴۰۱۲۵: ۵-۶) و آخرین آن مربوط به ۱۳۲۹ ق است. در هیچ‌کدام از این اسناد اطلاعاتی درباره وقف‌نامه و جزئیات آن ثبت نشده است. تنها منبعی هم که وقف‌نامه شجاع‌الدوله را ضبط کرده، آثارالرضویه (۱۳۱۷ ق) است که آن هم دو وقف‌نامه ذکر نموده که در هیچ‌کدام، نامی از مزرعه شاه‌فیل نیست.^۱

از یک سند در موضوع پرداخت حق‌التولیه از درآمد نصف مزرعه شاه‌فیل موقوفه شجاع‌الدوله به نصف مزرعه شاه‌فیل اشاره شده است (ساکماق، ۲۰۲۶۸: ۳) و سندی دیگر به حواله گماشته شجاع‌الدوله بابت نصف مزرعه شاه‌فیل اشاره دارد.^۲ (ساکماق، ۳۹۶۳۵: ۱۰) این‌ها گواهِ وقف نصف مزرعه توسط شجاع‌الدوله است. (ساکماق، ۲۰۲۶۸: ۳) البته همان‌طور که پیش از این گفته شده، تعدادی سند از دوره صفوی و افشار شهادت می‌دهند که نیمی از این مزرعه در ۱۰۷۶ ق برای آستان قدس رضوی خریداری شده است و در این اسناد تصریح شده که درآمد مزرعه از قدیم‌الایام به سیورغال آستانه اختصاص داشته است (ساکماق، ۳۲۶۸۰: ۱۴) و به این ترتیب بوده که کل شش دانگ مزرعه شاه‌فیل موقوفه آستانه و در تصرف ذکر شده است. (طومار عضدالملک، ۱۳۷۹: ۳۵) این آگاهی نشان می‌دهد که شجاع‌الدوله نیز باید پیش از این تاریخ، موقوفه‌اش را ایجاد کرده باشد. سندی دیگر به تاریخ ۱۳۰۲ ق مصارف موقوفه شجاع‌الدوله را برای روشنایی و حفاظ حرم ذکر کرده است، اما مشخص نیست از محل کدام یک از موقوفات شجاع‌الدوله این مصارف صورت می‌گیرد. (ساکماق: ۱۲۶۰۰۸: ۲)

اسناد دوره پهلوی حاوی نام مزرعه شاه‌فیل، ۱۰۱ شماره اموالی است. این اسناد مربوط به دوره زمانی ۱۳۰۱ ش تا ۱۳۵۳ ش است و در موضوعات امور اداری آن توسط آستان قدس رضوی است. (ساکماق، ۴۷۷۲: ۱۵؛ ؟؟؟؟؛

۱. اولی صفحه ۲۲۵-۲۲۴ موقوفه مرحوم امیرحسین خان شجاع‌الدوله به تاریخ محرم‌الحرام ۱۳۰۷ ق، یک رشته قنات دایر در بلوک قهرمان آباد بام؟) و وقف‌نامه دیگر مرحوم شجاع‌الدوله به تاریخ صفر ۱۳۰۷ ق، دو زوج از مزارع.... مزرعه دویین؟، صفحه ۲۲۷-۲۲۶. ۲. تاریخ این سند در نمایه‌های اسناد، پورتال سیمرخ، ۱۲۷۰ ق ذکر شده، اما در همین نمایه‌ها مهرهایی به تاریخ ۱۳۱۱ ق و ۱۳۱۵ ق نیز مشاهده می‌شود که این گمان را که نمایه‌ساز در ثبت تاریخ این سند دچار اشتباه شده است، تقویت می‌کند.

۲۷۲۰۳: ۵، ۴؛ ۹۷۸۲۴؛ ۱۵؛ ۴۵۱۹۰؛ ۱۱۲-۱۱۱) موقعیت این مزرعه در سندی متعلق به ۱۳۰۸/۳/۴، نوشته شده است: «شش دانگ مزارع شاه‌فیل، محمدیه و کلاته منصوبه موقوفات آستان قدس وصل به هم واقع در بلوک میان ولایت، چهار فرسخی شهر [مشهد]...». (ساکماق، ۶۶۸۹۴: ۴-۱)

آن‌گونه که مولوی می‌نویسد، گویا شجاع‌الدوله چند وقف نامه داشته است. او در مورد مزرعه شاه‌فیل می‌نویسد که سه دانگ این مزرعه در ۲۰ ذی‌حجه ۱۳۰۷ ق توسط امیر حسین خان ایلخانی شجاع‌الدوله حاکم قوچان وقف آستان قدس رضوی شده و تولیت آن با اولاد واقف و پس از انقراض با آستان قدس رضوی است. مولوی سه دانگ دیگر آن را موقوفه فرنگیس بیگم دانسته و توضیح بیشتری نمی‌دهد (مولوی، ۱۳۵۳: ۷۹/۱) کاویانیان هم که اطلاعات ارزشمندی از موقوفات آستانه را تا زمان خود ثبت نموده است، واقف مزرعه شاه‌فیل را نامعلوم، اما سهم وقفی مزرعه شاه‌فیل را نصف از کل و مصرف آن را جزو مصارف مطلقه نوشته است. (احتشام‌کاویانیان، ۱۳۵۴: ۵۵۱، ۴۹۱)

مزرعه قاسم‌آباد

رقبه دیگری از موقوفات حاتم‌بیگ، مزرعه قاسم‌آباد مشهور به کریم‌آباد است. یافتن اطلاعات دقیق درباره موقعیت این مزرعه دشوار است، چراکه قاسم‌آباد دیگری نیز در مشهد موقوفه آستان قدس رضوی است. از سویی، مزرعه‌های دیگری به نام قاسم‌آباد در شهرها و نواحی دیگر به عنوان موقوفه آستانه وجود دارند. در نتیجه، جستجو در اسناد با نام قاسم‌آباد انبوهی از اسناد را نمایش می‌دهد و یافتن اطلاع در مورد مزرعه مورد نظر را محال می‌کند. به عنوان راهکار به جستجوی ترکیبی نام مزرعه حاتم‌آباد و قاسم‌آباد پرداختیم و تعداد ۴۶ سند یافت شد که ۳۳ شماره اموالی آن مربوط به دوره صفوی، ۱۲ شماره مربوط به دوره افشاری و یک مورد مربوط به دوره قاجار است. جستجوی ترکیبی مزرعه شاه‌فیل و قاسم‌آباد ۱۰۰ شماره اموالی سند از صفویه تا پایان قاجار یافت شد؛ ۲۸ مورد صفوی، ۲۶ مورد افشاری و ۵۸ مورد قاجار. مطمئن هستیم که این همه اطلاعات درباره مزرعه مورد نظر نیست، اما به ناچار به آن بسنده کردیم. در این جستجوی ترکیبی، اسناد عمدتاً حاوی نام هر سه مزرعه گاه در یک صفحه و گاه در صفحات متعدد هستند و مانند اسنادی که در موضوع مزارع حاتم‌آباد، گودسلوک، شاه‌فیل گفته شد، هیچ‌گونه اطلاعات جزئی در مورد واقف یا موقوفه به دست نمی‌دهد. رکن‌الدوله حکمران خراسان در سفرنامه‌اش (۱۲۹۹ق): از مزرعه قاسم‌آباد و کریم‌آباد که در اسناد یکی شمرده شده‌اند، به عنوان دو روستای جدای از یکدیگر، اما در یک محدوده و در یک مسیر نام برده است. رکن‌الدوله کریم‌آباد را ملکی میرزا محمد نواده جناب میرزا محمدصادق ناظر آستانه و سلطان‌العلماء، ثبت کرده و قاسم‌آباد را ملکی حاج میرزا ابراهیم سبزواری نوشته است. (منشی، ۲۵۳۶: ۵۴-۵۳)

۱. در جلد هفت اثر مولوی وقف مزرعه شاه‌فیل توسط امیرحسین خان شجاع‌الدوله قوچانی به سال ۱۳۷۷ ق تایپ شده که نظر می‌رسد اشتباه تایپی باشد، زیرا اسناد آستان قدس، همان‌طور که در متن اشاره شده، از ۱۲۷۷ ق به بعد، از نصف مزرعه شاه‌فیل به عنوان موقوفه شجاع‌الدوله نام می‌برند. (مولوی: ۱۳۵۳: ۷)

بررسی فهرست هفت جلدی مولوی (۱۳۵۳ش) هم کمکی به موضوع نمی‌کند. او یکجا نوشته است که «مزرعه قاسم آباد، پلاک ۱۷۶، اصلی بخش ۹ تبادکان...» و نصف دیگر شهرت دارد که از موقوفات مرحومه فرنگیس بیگم واقفه اوقاف مدرسه فاضل خان است ولیکن در وقف‌نامه اوقاف مدرسه ذکری از موقوفه قاسم آباد نیست. این مزرعه در سه فرسنگی شمال شرقی مشهد وقوع دارد. (مولوی، ۱۳۵۳: ۹۷/۱) او درعین حال، در جلد ۷، فهرست الفبایی‌اش، ردیف ۷۹۵، قاسم آباد را به‌عنوان موقوفه فرنگیس خانم ۱۰۸۴ق نوشته که خریداری و ثبت شده است. برای یافتن اطلاع دقیق‌تر به متن وقف‌نامه فرنگیس خانم رجوع شد و جزو موقوفات او فقط نام گودسلوک دیده می‌شود. (نسخه خطی دانشگاه تهران، ۲۹۸۷: ۱۲۳-۱۱۷) به نظر می‌رسد به‌این علت قاسم آباد این منطقه چون وقف‌نامه حاتم بیگ در دسترس نبوده به فرنگیس خانم نسبت داده شده است. گزارش مولوی در مورد این‌که نصف مزرعه در تصرف وقف است و نصف دیگر آن خریداری شده، نشان می‌دهد این مزرعه هم یا به‌طور کامل توسط حاتم بیگ وقف نشده یا تغییر و تصرفاتی بعدها مانند دو مزرعه دیگر وقفی در مورد آن اتفاق افتاده است. کاویانیان نام دو مزرعه با عنوان قاسم آباد جزو موقوفات آستانه در بلوک تبادکان ثبت نموده، بدون ذکر موقعیت دقیق آن‌ها. (احتشام‌کاویانیان، ۱۳۵۴: ۴۹۳، ردیف ۱۱۶، ۹۸) می‌توان احتمال داد یکی از این دو مورد همان قاسم آباد وقفی حاتم بیگ است. آخرین اثر در تعیین موقعیت محل‌ها، روستاها و مناطق مشهد، اثر سیدی است که از قاسم آباد شرقی نام می‌برد و حدس زده می‌شود همان موقوفه حاتم بیگ باشد. او در مورد وضعیت کنونی قاسم آباد می‌نویسد: «این قریه بعد از انقلاب اسلامی خالی از سکنه و تسطیح شده، به‌گونه‌ای که تنها افراد مسن محل آن) را در جوار کوشک درخت و کریم آباد نشان می‌دهند». (سیدی فرخند، ۱۳۹۲: ۲۴۸-۲۴۷)

کارکردهای موقوفه حاتم بیگ

کارکردهای موقوفات برای آستانه چندگانه بوده است. در مورد موقوفه حاتم بیگ باید بیان داشت نفس ساختن رواق و گنبدی در جوار مرقد حضرت رضا(ع) به شکوه‌مندی مجموعه حرم افزود و در کنار تأسیسات شاه‌عباس و رجالی چون الله‌وردی خان و مهدی قلی بیگ در راستای بیان جایگاه این آستانه برای اشاعه مذهب شیعه گام برداشت. از طرفی ایجاد موقوفه برای حفظ و نگهداری و تعمیرات ضروری این بنا و ارائه خدمات به زائران امنیت خاطر آنان را در استفاده از مکان‌هایی برای انجام مناسک زیارت و دعا تأمین نموده، رونق زیارت را به همراه داشت. تعیین چند پست برای ارائه خدمت در این رواق و تأمین معاش آنان به رفاه اقتصادی و امنیت شغلی کارکنان این مجموعه نظر داشت. وجه دیگر این کارکرد پرداخت مال و جهات و ایجاد درآمد از محل سیورغالات برای دولت صفوی بود. اسناد در این باره شواهد متعددی ارائه می‌دهند.

بر اساس اسناد، شغل‌های ایجادشده برای ارائه خدمت در رواق حاتم بیگ که وظیفه دریافت کرده‌اند، سه شغل است: یک نفر عودسوز، ملا اصغر عودسوز از محل «موقوفه اعتمادالدوله که وقف دارالحفاظ جدید کرده» (ساکماق، ۳۱۹۷۴: ۴، ۱۰۲۵ق؛ ۳۱۸۳۸: ۲۶، ۸، ۱۰۳۸ق)، یک نفر حافظ، ملاحیدر حافظ «عمارت و گنبد مرحوم حاتم بیگ» نام برده شده است. (ساکماق، ۱۵۱۱۸۱: ۱) یک نفر فراش: مولانا محمد مهدی به‌عنوان فراش گنبد.

(سال ۱۰۸۵ق، ساکماق، ۲۸۵۱۴: ۵۳-۴۵) در سندی سمت مباشرین موقوفات حاتم آباد ثبت شده، اما چون اصل وقف نامه در دسترس نیست، نمی توان درباره چگونگی کارکرد و موجب آنان صحبت کرد. (سال ۱۰۸۴ق، ۴۵۰۴۸: ۱-۲)

در اسناد دوره افشاریه، درخواست ملا محمدرضا (۱۱۶۴-۱۱۶۳ق) برای این که سمت حاجی ربیع فراش گنبد حاتم بیگ را که ظاهراً ترک خدمت کرده به او بدهند، دیده می شود. (ساکماق، ۳۶۱۵۲: ۱۰) سندی دیگر در همین سال نام ملا محمدرضا را به عنوان فراش گنبد ثبت کرده است. (ساکماق، ۳۶۱۱۶: ۳۵) در طومار علیشاهی اسامی مشابه با نام های ذکر شده به عنوان کارکنان رواق حاتم بیگ ثبت شده، اما به این دلیل که موقعیت خدمت کارکنان مشخص نیست، به یقین نمی توان گفت آنان همین افراد هستند. (طومار علیشاهی، ۱۳۷۹: ۴۷، ۵۱، ۵۶، ۶۰، ۶۴) در دوره قاجار نامی از کارکنان این رواق و گنبد نیست.

نتیجه

جستجوی اسناد آستان قدس ضوی در موضوع وقف در دوره صفویه، موقوفه ای به نام اعتمادالدوله را معرفی کرد. با توجه به این که در منابع دوره های صفویه تا افشاریه، جز توضیحاتی درباره حاتم بیگ اردوبادی، یا نامی از گنبد و رواق ساخته شده توسط او، نامی از موقوفه اش مشاهده نمی شود. از این رو به جستجوی بیشتر اسناد پرداخته شد تا به این سؤال که واقف کیست و متن وقف نامه و جزئیات آن چیست پاسخ دهیم. با جستجوی ۹۰۷ شماره اموالی سند^۱ که بعضی از آن ها مزارع موقوفه را در صفحات مجزا نام برده بودند، دریافتیم منظور از اعتمادالدوله، حاتم بیگ اردوبادی، وزیر اعظم دربار شاه عباس اول است. به این ترتیب می توان از او به عنوان تنها وزیر اعظم واقف آستان قدس رضوی در دوره صفوی نام برد. همچنین مشخص شد از ۱۰۱۱ق، شاه عباس مال وجهات موقوفه اعتمادالدوله را به سیورغال آستانه تعیین کرده است. بر اساس همین اسناد معلوم شد که سه مزرعه حاتم آباد مشهور به گودسلوک، مزرعه قاسم آباد مشهور به کریم آباد و مزرعه شاه فیل از موقوفات حاتم بیگ هستند.

بعض مصارف وقف بنا بر نظر واقف، بر اساس اسناد از دوره صفوی مشخص می شود که عبارتند از: پرداخت وظیفه قاری، حافظ و فراش و عودسوزی که در این رواق مشغول خدمت هستند و نیز بخشی از درآمد صرف روشنایی، گرمایش، تعمیرات و نگهداری آن شود. با این حال، بررسی بیشتر اسناد و سایر منابع از دوره صفوی تا پایان پهلوی باعث دسترسی به متن وقف نامه نشد و هیچ آگاهی از واقف به دست نیامد. همچنین دلیل فراموشی تاریخی این واقف و موقوفه اش معلوم نشد، اما اطلاعاتی دیگر درباره مزارع این موقوفه طی چهار دوره تاریخی به دست آمد.

اسناد به گونه ای روند حذف نام مزارع و یا واقف را نشان می دهند. نام مزرعه حاتم آباد از اواسط دوره افشاری برای همیشه از اسناد حذف شده و گودسلوک که در اسناد صفوی و افشار مترادف حاتم آباد به کار رفته، از ۱۰۹۴ق

۱. بعضی از این شماره حاوی چندین برگ سند در ارتباط با مزارع موقوفه و اطلاعاتی از این دست بوده اند.

که سعدالدین وزیر خراسان باغات آن را وقف آستانه کرده، معروف به «باغ وزیر» شده و عمدتاً با همین نام تا دوره پهلوی در اسناد دیده می‌شود. مزرعه شاه‌فیل که بیشترین اطلاعات درباره آن ثبت شده، بر اساس سندی به تاریخ ۱۰۹۴ ق، معلوم می‌شود نصف آن که به خواهر قوللرآقاسی مرحوم اختصاص داشته در ۱۰۷۶ ق برای آستان قدس رضوی خریداری شده است. بنابراین می‌توان احتمال داد حاتم بیگ نیمی از آن را مالک بوده و وقف نموده است. اگرچه سندی به تاریخ ۱۰۷۰-۱۰۶۹ ق تصریح می‌کند این مزرعه متعلق به حاتم بیگ و موقوفه‌اش و پس از او پسرش طالب خان مالک آن بوده است. از اواسط دوره قاجار، امیرحسین خان شجاع‌الدوله قوچانی به عنوان واقف نصف مزرعه شاه‌فیل به آستانه در اسناد ثبت شده است. معلوم نیست چرا چنین اتفاقی افتاده است. آیا کلاً سهم موقوفه حاتم بیگ از میان رفته و شجاع‌الدوله از طریقی مالک آن شده و آن را وقف آستانه نموده است. متأسفانه وقف نامه شجاع‌الدوله در مورد مزرعه شاه‌فیل هم موجود نیست که بتوان دلایلی به استناد آن استنباط کرد. قاسم‌آباد مشهور به کریم‌آباد هم مزرعه‌ای است که بدون حفظ نام واقف آن در اسناد دوره قاجار و پهلوی دیده می‌شود.

ساخت بنای رواق و گنبد حاتم بیگ اردوبادی، در جهت شکوهمندی حرم حضرت رضا (ع) و در راستای نشان دادن اهمیت این آستانه در اشاعه فرهنگ تشیع صورت گرفته است. این اقدام امکان رونق فرهنگ زیارت، توسعه خدمات به زائران برای استفاده از مکانی برای دعا و قرائت قرآن را فراهم ساخته است. همچنین، حداقل سه پست بر اثر این موقوفه ایجاد شده است. علاوه بر این، از درآمدهای موقوفه مال و جهات و وجه سیورغال به دولت صفوی پرداخت شده است. در دوره قاجار، اطلاعات اسناد صرفاً مربوط به مزارع است و مطلبی در مورد مشاغل موقوفه وجود ندارد. یافته‌های اسناد، اداره مستمر امور این سه مزرعه را توسط آستان قدس رضوی در طول دوره‌های تاریخی ذکرشده نشان می‌دهد.

منابع

۱. احتشام‌کاوایان، محمد. (۱۳۵۴). شمس‌الشموس تاریخ آستان قدس. مشهد: بی‌نا.
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۶۲). مطلع‌الشمس: تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس. به‌کوشش تیموریرهان لیمودهی. ج ۱-۲. تهران: فرهنگسرا.
۳. امام، محمدکاظم. (۱۳۴۸). مشهد طوس، یک فصل از تاریخ و جغرافیای تاریخی خراسان. تهران: کتابخانه ملی ملک.
۴. بسطامی، نوروزعلی. (۱۳۱۵ ق). فردوس‌التواریخ. تبریز: اسدآقا.
۵. جنابدی، میرزا بیگ بن حسن. (۱۳۷۸). روضه‌الصفویه. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۶. حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین عبدالله. (۱۳۹۹). جغرافیای حافظ‌ابرو: بخش خراسان. ج ۱. تصحیح سید علی آل‌داود. تهران: سخن.
۷. حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۳۸۶). «نگاهی به اسناد سیورغال در دوره صفویه». گنجینه اسناد. (شماره ۶۷)، ۶۳-۷۷.
۸. حسینی استرآبادی، سید حسین. (۱۳۶۴). تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی. به‌کوشش احسان اشراقی. تهران: علمی.

۹. دل آشوب، هادی، و آذر جلیلیان. (۱۳۹۶). «بررسی جایگاه وزارت در دوره شاه‌عباس اول صفوی». تاریخ پژوهی. (شماره ۶۸)، ۵۷-۸۲.
۱۰. سلیمی، جواد. (۱۳۹۷). «نقش میرزا حاتم‌بیگ اردوبادی در تحکیم نهاد وزارت در عصر صفویه». سبک زندگی با محوریت سلامت. (شماره ۳)، ۲۲۰-۲۱۲.
۱۱. سیدی فرخند، سید مهدی. (۱۳۹۲). نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
۱۲. شاردن، ژان. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن. ج ۴. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
۱۳. شاملو، ولی قلی بن داود قلی. (۱۳۷۴). قصص الخاقانی. ج ۱. تصحیح حسن سادات ناصری. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۴. طومار عضدالملک. (۱۲۷۳ق). به اهتمام مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی. مشهد: ۱۳۷۹ ش.
۱۵. طومار علیشاهی. (۱۱۶۰ق). به اهتمام مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی. مشهد: ۱۳۷۹ ش.
۱۶. طهماسبی، ساسان. (۱۳۹۷). «بررسی تحرک اجتماعی و شایسته‌سالاری در دوره صفویه با تکیه بر نهاد وزارت». مطالعات تاریخ اسلام. (شماره ۳۷)، ۱۹۲-۱۵۵.
۱۷. عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. ج ۱. تهران: عطارد.
۱۸. علی بیگی، فهیمه. (۱۳۸۷). «حاتم بیگ اردوبادی». دانشنامه جهان اسلام. ج ۱۲. تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
۱۹. فرهنگ جغرافیایی ایران خراسان. (۱۳۸۰). ترجمه کاظم خادمیان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۰. فلسفی، نصرالله. (۱۳۴۴). زندگانی شاه‌عباس اول. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.
۲۱. قاجار، ناصرالدین. (۱۳۶۱). سفرنامه خراسان. تهران: بابک.
۲۲. لمبتون، ا.ک.س. (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
۲۳. مستوفی، اسماعیل بن حبیب‌الله. (۱۳۱۷ق). آثارالرضویه من منتخبات الصدیقیه. تهران: محمد طهرانی.
۲۴. منجم یزدی، ملا جلال‌الدین. (۱۳۶۶). تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال. به‌کوشش سیف‌الله وحیدنیا. تهران: وحید.
۲۵. منشی، محمد علی. (۲۵۳۶). سفرنامه رکن‌الدوله به سرخس و نمایی از سرخس. تصحیح محمد گلین. تهران: سحر.
۲۶. منشی، اسکندر بیگ. (۱۳۷۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی. تصحیح محمد اسماعیل رضوانی. ج ۲. تهران: دنیای کتاب.
۲۷. مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). راهنمای تاریخ و توصیف درباره ولایت‌مدار رضوی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۸. مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۳). پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی. مشهد: دفتر موقوفات آستان قدس رضوی.
۲۹. نبئی، ابوالفضل. (۱۳۶۶). «گنبد خاتم‌خانی». مشکوه. (شماره ۱۵)، ۱۳۵-۱۲۷.
۳۰. نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۹). «گنبد خاتم‌خانی رواق». دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. ج ۲. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۳۱. نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۶). شاه‌عباس، مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی. تهران: زرین.
۳۲. وزارت جنگ انگلستان در هندوستان. (۱۳۸۰). فرهنگ جغرافیایی ایران، خراسان. ترجمه کاظم خادمیان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

نسخ خطی

۱. صورت و سواد وقف نامه کلیه املاک موقوفه آستان قدس رضوی. (۱۲۷۳ق). دانشگاه تهران. شماره ثبت: ۲۹۸۷.

۲. فهرست و خلاصه وقف نامه جات آستان قدس. کتابخانه ملی ملک. شماره ثبت: ۱۱۳۷.
۳. منجم باشی (میرزا عبدالباقی)، عبدالمؤمن بن ابوالقاسم الحسینی. (۱۲۶۸ق). کتابچه موقوفات آستان قدس. شماره ثبت: ۸۵۵۷.

اسناد

۱. ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)
- ۲۷۹۱۹، ۲۷۹۱۹، ۳۳۱۸۳، ۲۸۲۰۲، ۳۱۸۳۱، ۳۱۸۳۸، ۳۵۹۰۵، ۳۶۶۶۲، ۳۶۹۰۰، ۳۵۳۶۶، ۳۵۶۹۱، ۳۲۰۷۵، ۲۸۷۵۷، ۳۲۴۹۵، ۳۵۱۰۴، ۳۱۹۷۴، ۵۳۲۴۷، ۲۷۹۱۹، ۳۳۱۸۳، ۳۵۹۰۵، ۳۶۹۰۴، ۳۶۸۵۹، ۳۲۳۹۷، ۳۱۷۸۲، ۱۵۱۱۸۱، ۳۳۱۸۳، ۹۶۴۳۹۹، ۶۳۱۳۸، ۴۱۱۲۶، ۲۲۹۱۸، ۳۳۲۸۲، ۳۲۴۹۵، ۳۱۸۳۸، ۴۳۲۶۴، ۲۰۲۶۸، ۳۵۹۰۵، ۳۱۷۸۲، ۳۲۴۹۸، ۳۳۱۸۳، ۳۲۶۸۲، ۳۳۴۳۹، ۴۱۱۲۶، ۱۷۵۵۸۶، ۳۷۴۶۶، ۳۷۳۸۷، ۳۶۳۳۹، ۳۶۲۶۲، ۳۶۱۲۶، ۳۶۰۰۷، ۳۵۹۳۰، ۳۳۲۳۶، ۳۳۱۸۳، ۱۱۷۰۰۳، ۱۳۱۸۰۹، ۹۷۸۲۴، ۹۷۸۲۴، ۴۰۹۷۵، ۶۳۴۰۰، ۱۲۶۰۰۸، ۳۷۶۶۵، ۳۲۱۲۸، ۳۹۳۲۱، ۳۵۷۶۳، ۳۴۶۳۷، ۳۷۲۹۲، ۳۵۰۱۴، ۳۴۹۹۴، ۳۴۸۸۲، ۳۴۷۹۶، ۳۴۵۱۷، ۳۴۳۸۶، ۳۴۲۶۰، ۳۳۲۷۳، ۳۴۲۶۰، ۳۲۸۹۱، ۱۵۶۱۰۹، ۳۲۶۸۰، ۳۲۶۸۰، ۲۰۲۶۸، ۳۹۶۳۵، ۲۰۲۶۸، ۴۰۱۲۵، ۳۹۶۶۶، ۶۳۵۲۷، ۴۲۵۶۵، ۳۶۳۷۳، ۳۶۱۱۴، ۳۶۰۰۷، ۳۴۷۹۶، ۱۵۶۱۰۹، ۳۶۱۱۶، ۳۶۱۵۲، ۴۵۰۴۸، ۲۸۵۱۴، ۳۱۸۳۸، ۳۱۹۷۴، ۶۶۸۹۴، ۴۵۱۹۰، ۹۷۸۲۴، ۲۷۲۰۳، ۴۷۷۲، ۱۲۶۰۰۸